

УДК 347.417

*В.С. Лещенко,
Ю.М. Турчак*

РЕЦЕПЦІЯ ЗМІСТУ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ КАТЕГОРІЇ СВОБОДИ

Один із перших цивілістів Росії XIX ст., відомий П.Г. Виноградов, узагальнено висловився про те, що “немає права, яке при всій своїй тонкості власного аналізу та всій широті власних загальних уявлень не знаходило б на своїй логічній поверхні рубців і швів, які свідчать про істинне злиття в одне ціле доктрин, які не можуть бути підведені під будь-який принцип” [1, с. 128]. Це зауваження точно виражає діалектичну логіку запозичення юридичних категорій у праві.

У процесі свого тривалого історичного розвитку вітчизняне цивільне право вже відчувало на собі позитивний вплив класичних зразків права, зокрема і римського, розвиваючи при цьому свої національні особливості. Інститути та чисельні норми римського, західноєвропейського зобов'язального права, методи тлумачення правових джерел були рецепційовані вітчизняною правовою системою ще до початку XX століття [2, с. 6].

Проблема запозичення поняття та сутності інституту зобов'язання з римського права українським, дослідження тенденцій подальшого розвитку та доктринального вдосконалення інституту зобов'язання є актуальними через логіку розвитку історико-правової науки, яка визначається ступенем опрацювання теми і в прикладному аспекті, тобто потребою в законодавчому та науковому досвіді сучасної української цивілістики. Римське зобов'язальне право – найбільш досконале надбання, “чітка розробка всіх існуючих відносин між звичайними власниками товарів: купівлі-продажу, послуг, позики, угод та інших правочинів” [3, с. 49].

Метою статті є дослідження змісту цивільного зобов'язання з точки зору категорії свободи в римському праві та сучасному українському праві.

При аналітичному історико-правовому дослідженні інституту зобов'язання треба враховувати і тенденції розвитку сучасного зобов'язального права. Тут можна говорити перш за все про договірне право як провідну частину зобов'язального права, яка розвивається у зв'язку з ускладненням самого обігу. У цих тенденціях простежується диференціація у сфері господарювання.

Розвиток відносин обміну посилює багатоманітність цивільно-правових договірних зобов'язань та ускладнює їх систему, тягне за собою дедалі більш ретельну її внутрішню диференціацію. Цей розвиток також викликає певне відокремлення зобов'язань за галузями економічної діяльності. Можна відмічати дедалі більшу комерціалізацію сучасного договірного права, посилення впливу підприємницьких (комерційних) зобов'язань на весь цивільний обіг. Більш того, на думку деяких вчених, виокремлюються єдині для всіх сфер цивільного обігу види зобов'язань [4]. Ці обставини впливають на розвиток внутрішнього договірного права. Внаслідок такого впливу в національному законодавстві появляються норми про нові види контрактів.

Для досконалішого опрацювання цивільно-правової матерії у сфері дослідження категорії зобов'язання не можна не звернутись до тієї її сутності, яку вкладали в це поняття римські юристи. Адже й досі не є сумнівною теза, що римське право лежить в основі всієї сучасної цивілістичної науки [5, с. 3].

Надзвичайне значення для розуміння природи зобов'язальних відносин має з'ясування їх особливості з точки зору свободи. “До виникнення зобов'язання людина (у майбутньому боржник) є повністю вільною, не обтяженою жодними обіцянками, не звуженою у свій поведінці ніякими обмеженнями. Вступивши в зобов'язання, вона певним чином обмежує себе, обтяжує обіцянками, звужує волю, накладаючи на себе якісь правові обов'язки, правові окови, юридичні окови. Саме тому у визначеннях зобов'язань римські юристи говорять про “кайдани, окови тощо”, – зазначав один із найвідоміших українських цивілістів О.А. Підпригора [6, с. 168]. Науковець вдало показував проблему свободи особи у зобов'язанні, яка постає з урахуванням основоположного принципу цивільного права, що був таким і у римському приватному праві, – принципу рівності сторін, а також навіть торкається природного права людини на свободу.

При цьому, аналізуючи питання свободи, треба враховувати певні особливості з цього приводу в договірних і деліктних зобов'язаннях та інших позадоговірних, і, на думку авторів, особливо деліктних. Так, К.П. Победоносцев зазначав, що для того, щоб встановити тверді юридичні відносини, необхідно зв'язати чужу волю, отримати можливість керувати чужими діями, мати на нього право вимоги. Ця мета досягається через договір, правочин, внаслідок якого одна людина отримує владу над діями іншої людини та право вимагати ці дії, а інша, за власною вільною згодою, зв'яже свою волю та становить частину своєї діяльності в зобов'язанні відносини до першої [7].

Проте юридичні наслідки принципово настають саме тому, що їх бажали сторони [8, с. 28]. З цього приводу цікавими є думки німецького романіста Ф.К. Савіні [9, с. 48]. Тут ми бачимо цікавий процес, що тягне певні трансформування у свободі особи. Питання свободи конкретизується з точки зору діяльності. Така діяльність, необхідність виконання якої складає сутність зобов'язання, є одиночними діями в протилежність особистій свободі в цілому. У виконанні зобов'язання бачать сутність самого зобов'язання і О.А. Підпригора та Є.О. Харитонов [6, с. 179].

На думку Ф.К. Савіні, ці два критерії дають нам побачити, що зобов'язання має за мету тільки впевненість у виконанні. Природні відносини в зобов'язанні охороняються свободою положення, що його припиняє. Іншими словами, відокремлення певних дій із сфери свободи особи є нічим іншим, як гарантією виконання зобов'язання. І в основі лежить загальний принцип, що обмеження свободи особи повинно бути дозволенним та охоронюваним не вище вимог цивільного обігу.

Питання меж свободи в зобов'язанні зводиться до співвідношення сутності та мети зобов'язання. Метою є задоволення визначених потреб кредитора, сутністю – припинення зобов'язання, його виконання. Аналітичне зіставлення деяких аспектів доктринального вчення дозволяє виявити схожість та право-

наступництво в поняттях та конструкціях, побудові римського та українського зобов'язального права. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин українське цивільне право зводить до таких груп: юридичний правочин, правопорушення, безпідставне збагачення. Можна, таким чином, зробити висновок, що українське право рецепіює ту конструкцію джерел виникнення зобов'язань римського права.

Стаття 509 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначає зобов'язання як правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [10]. Таке визначення в процесі прийняття нового Цивільного кодексу України було запропоновано майже одразу. Попередні версії, що містяться у відповідних проектах Кодексу, не мають істотних відхилень [11]. Також Цивільний кодекс України закріпив як один із визначальних принципів цивільного права принцип свободи договору.

У цьому разі чинне формулювання лише конкретизує зв'язок кредитора з боржником. Аналіз наведеного чинного положення з ЦК дає можливість визначити наявність у ньому іншого технічного вираження, за яким у приписі обумовлюється не тільки активний, але і пасивний характер дій, що обумовлено іншою технічною культурою законодавця в українській правовій системі, порівняно із джерелами римського права.

Формулювання поняття зобов'язання неодноразово переглядалося. Наприклад, О.С. Іоффе наголошував на необхідності його вдосконалення, а саме недоцільності включення приблизного переліку дій боржника, на які має право вимоги кредитор (а саме: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші), адже сама природа загальних понять не припускає використання ані приблизного, ані вичерпного переліку.

Ураховуючи таку критику та підсумовуючи вітчизняний досвід у визначенні зобов'язання, сучасна дослідниця Л.В. Щенникова розробила таке визначення: “Зобов'язання – це цивільно-правовий зв'язок між конкретними учасниками цивільного обігу, внаслідок якого кредитор має право вимагати надання в певному обсязі та в певній тривалості задля задоволення як майнового, так і немайнового інтересу, а боржник зобов'язаний виконати на його користь” [12, с. 11].

Отже, можна сказати, що сучасна цивілістична наука та законодавство не акцентують уваги на питанні свободи в зобов'язанні. Однак, аналізуючи зміст існуючих у цивільному законодавстві конструкцій та зміст правових норм, рівно як і зміст зобов'язальних правовідносин, можна сказати, що загальні риси моменту трансформування свободи в зобов'язанні залишилися незмінними з часів римського права.

Отже, чисельні норми інституту зобов'язання римського права частково рецепійовані українським правом. Римське право і досі є фундаментальним для становлення українського зобов'язального права, яке вже рецепіювало принципи та положення римського права. Подальше запозичення є можливим лише з

відповідною адаптацією та врахуванням сучасних тенденцій розвитку. Такий шлях розвитку зобов'язального права сприятиме його гармонізації та вдосконаленню. Методологічно неможливо нехтувати стрижнем, закладеним римським правом.

Вчення про зобов'язання з точки зору природи, складу вимагає уваги не тільки з боку навчальної літератури, яка містить традиційне (для подання навчального матеріалу в українських підручниках) скорочене викладення даного матеріалу, а полемічного обговорення цієї проблеми в провідних виданнях із застосуванням іноземного досвіду.

Література

1. Vinogradoff P.G. Villianage in England. – L., 1982. – P. 128.
2. Летяев В.А. Рецепция римского права в России XIX – начала XX в.: Авторефер. дис. ... д-ра юрид. наук: 16.11.01 / Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. – Саратов, 2001. – 194 с.
3. Савиньи Ф.К. Обязательственное право. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 640 с.
4. Гражданское право: Учебник: В 2 т. Т II, полутом 1 / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – М.: БЕК. – Режим доступа: 2000//<http://www.lawbook.by.ru/civil/Suhanov2/cont.shtml>. – 25.12.05.
5. Хвостов В.М. Система римского права: Учебник. – М.: Спарк, 1996. – 482 с.
6. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 512 с.
7. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Ч. 3. Договоры и обязательства. – Режим доступа: //<http://civil.consultant.ru/elib/books/17/>. – 20.02.06.
8. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 2003. – 353 с. – (По изданию 1917 г.).
9. Савиньи Ф.К. Обязательственное право. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 640 с.
10. Цивільний кодекс України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
11. Цивільний кодекс України: Проект Закону / Народний депутат України В. Мусяка: Підготовлений до 2-го читання, 20.12.1996 р. – № 935.
12. Щенникова Л.В. Гражданско-правовое понятие обязательства // Законодательство. – 2005. – № 8. – С. 9-11.

УДК 347.440:347.68(477)

С.В. Мазуренко

СПАДКОВИЙ ДОГОВІР У СИСТЕМІ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

З'ясування місця спадкового договору в системі цивільного права України має не тільки велике теоретичне, але й важливе практичне значення. Від того, до якого типу та виду договорів належить спадковий договір, залежить можливість застосування до регулювання відповідних відносин, пов'язаних з ним, загальних положень про певний тип договору, аналогії закону тощо.

Торкаючись цього питання, спочатку слід звернутися до загальних положень про класифікацію договорів у сучасному цивільному праві (і українському цивільному праві в тому числі), яка в науковій та навчальній літературі